

УДК 811.161.2

Юрій Громик
(Луцьк)

ПРИСЛІВНИКИ ЗІ ЗНАЧЕННЯМИ ‘НА ПЛЕЧІ (ВЗЯТИ ДИТИНУ)’, ‘НА ПЛЕЧАХ (НЕСТИ ДИТИНУ)’ В ЗАХІДНОПОЛІСЬКИХ ТА СУМІЖНИХ ГОВІРКАХ

Проаналізовано прислівники лексико-семантичної групи ‘на плечі (взяти дитину)’, ‘на плечах (нести дитину)’, зафіксовані в західнополіських і суміжних волинських та середньополіських говірках. Відзначено значну варіативність діалектних структур, неоднорідних за морфологічним складом, походженням, ареалом.

Ключові слова: лексема, лексичне значення, прислівник, адвербіалізація, говірка, ареал.

Громик Ю. В. Наречия со значениями ‘на плечи (взять ребенка)’, ‘на плечах (нести ребенка)’ в западнополесских и смежных говорах. Проанализированы наречия лексико-семантической группы ‘на плечи (взять ребенка)’, ‘на плечах (нести ребенка)’, зафиксированные в западнополесских и смежных волинских и среднеполесских говорах. Отмечена значительная вариантность диалектных структур, неоднородных за морфологическим составом, происхождением, ареалом.

Ключевые слова: лексема, лексическое значение, наречие, адвербиализация, говор, ареал.

Hromyk Yu. V. Adverbs with meaning ‘shoulder (a child)’, ‘carry a child on the shoulders’ in the Western Polissya and neighboring dialects. In the article it is analyzed adverbs of lexico-semantic group ‘shoulder (a child)’, ‘carry a child on the shoulders’ that are fixed in the Western Polissya and neighboring Volynian and Middle Polissya dialects. Considerable variety of dialectal forms which are heterogeneous because of their morphological structure, origin and area is noted.

Key words: lexeme, lexical meaning, adverb, adverbialisation, dialect, area.

Постановка наукової проблеми та її значення. Вивчення адвербіальної лексики кожного українського діалекту потрібне для найповнішого з’ясування історії формування та тенденцій розвитку української прислівникової системи. Здобутки українського мовознавства в галузі вивчення прислівників української діалектної мови, попри наявність спеціальних досліджень на матеріалі закарпатських [3] і західнополіських [6] говірок та невеликих розвідок про прислівники окремих говіркових груп, можна визначити як скромні, що пояснюється передусім складністю предмета дослідження: прислівники українських діалектів – це структурно строкаті утворення переважно пізнішого часу; кожен говір, а часто навіть невеликі говіркові групи виявилися порівняно закритими комплексами, у межах яких потенційні можливості вихідних спільнослов’янських чи загально-

© Юрій ГРОМИК

українських дериваційних моделей розвинулися максимально; зрештою, процес активного поповнення класу прислівників триває досі й полягає головню в ускладненні структури давніших утворень та в появі численних новотворів за старими дериваційними зразками. Окрім того, прислівники в українських діалектах становлять морфологічно недооформлену категорію: існує велика кількість так званих адвербіальних сполучень, які стоять на шляху до прислівника, зберігаючи семантичні та формальні ознаки вихідних слів. У подібних конструкціях процес стирання первинних особливостей ще не зовсім завершений, однак, опинившись між двома лексико-граматичними класами, ці сполуки вже набули виразного адвербіального значення, а отже, із функціонального погляду вони є прислівниками.

Численну групу адвербіальної лексики західнополіського говору складають утворення, що реалізують значення ‘на плечі (взяти дитину, підтримуючи її за ноги)’, ‘на плечах (нести дитину, підтримуючи її за ноги)’. Діалектний матеріал, зібраний із території західнополіського та суміжних говорів (дослідженням охоплено 178 населених пунктів Волинської, Рівненської областей, а також Брестської області Республіки Білорусь та повіту Гайнівка Підляського воєводства Республіки Польща), дає змогу виділити окремі структурні типи прислівників цієї лексико-семантичної групи та простежити просторову поведінку лексем кожного типу.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. У більшості говірок північної та північно-східної частин західнополіського говору, а також у багатьох суміжних говірках центральної зони значення ‘на плечі (взяти дитину)’ та ‘на плечах (нести дитину)’ реалізують прислівники, що постали шляхом адвербіалізації приєменникових форм знахідного та місцевого відмінків множини субстантивів з основою *кός* ‘-, співвідносних із дитячою назвою коня – *кός* ‘а, ареал якої охоплює практично все північноукраїнське наріччя, за винятком південно-західної частини західнополіського говору [12, с. 162].

Серед лексем цього структурного типу зі значенням ‘на плечі (взяти дитину)’ кількісно переважають прислівники, організовані за зразком приєменникової форми знахідного відмінка множини іменника *кός* ‘ка: *накός* ‘ки (Пулемець Шц., Мизове Ст., Щедрогір Рт., Цир Лбш., Щитинь Лбш., Невір Лбш., Бихів Лбш., Деревок Лбш., В’язівно Лбш., Березичі Лбш., Залізниця Лбш., Кухче Зр., Черче К-К., Ворокомле К-К., Гута Боровенська К-К., Полиці К-К., Любитів Квл., Кам’януха Мн., Галузія Мн., Яполоть Кс.), *накос* ‘кі (Лісове Мн., Цміни Мн., Вовчецьк Мн.), *накос* ‘кі^е (Чевель Ст., Дубечно Ст., Мостище К-К.), *накас* ‘кі^е (Велимче Рт.), *накός* ‘к’і (Поворськ Квл., Навіз Рж.), *накός* ‘ц’і (Городок Мн.), *накос* ‘ц’і (Градиськ Мн.), пор.: *ходé до ма́ми накός* ‘ки (Пулемець Шц.); *вз’éв менé накос* ‘кі^е (Мостище К-К.). Лексему *кός* ‘ки ‘плечі’ тільки у виразах *за кός* ‘ки, *на кός* ‘ках в одній із західнополіських говірок фіксує Г. Л. Аркушин [1, с. 246]. Застиглими формами знахідного відмінка двоїни відповідного субстантива вважаємо виявлені в кількох говірках структури *накός* ‘ка (Собіщиці Вл., Лозки Вл.), *накос* ‘ка (Гірки Лбш., Вовчецьк Мн., Постійне Кс.), пор.: *оз’мі́ хлóтца накός* ‘ка (Собіщиці Вл.); *ході́ накос* ‘ка до та́та (Гірки Лбш.). Про зв’язок цих прислівників саме з двоїною

свідчить колишня двоїнна флексія *-a*, що в західнополіських говірках трапляється у формах називного-знахідного множини іменників відповідно до усталених в більшості говорів множинних флексій *-u*, *-i*: *пл'іча, двéра, голосá, рокá* і под. Із прийменниковою формою знахідного однини співвідносимо зафіксований у двох говірках варіант *накóс'ку* (Мизове Ст., Оконськ Мн.), пор.: *ході́и воз'му́ тебе́ накóс'ку* (Оконськ Мн.).

Меншу частотність мають застигли прийменникові форми знахідного відмінка множини (з колишньою флексією *-i*) або двоїни (з колишньою флексією *-a*) іменника *кóс'а*: *накóс'і* (Ветли Лбш., Нобель Зр., Граддя Мн., Троянівка Мн., Доротище Квл., Запруддя К-К., Качин К-К., Піща Шц.), пор.: *воз'мі́ дит'у́чка́ накóс'і* (Ветли Лбш.); *накóс'а* (Тур Рт., Доротище Квл., Запруддя К-К., Качин К-К., Дольськ Лбш., Люб'язь Лбш., Копилля Мн., Малі Телковичі Вл., Воронки Вл.), *накос'á* (Невель Пн., Сенчиці Зр., Морочне Зр., Вичівка Зр., Острівськ Зр., Храпин Зр.), пор.: *бері́е́ його́ накóс'а* (Запруддя К-К.). Співвідносна з прийменниковою формою знахідного однини структура *накóс'у* засвідчена лише в одній говірці (Мельники Шц.), пор.: *бра́ла тебе́ накóс'у*.

Зрідка у межах цього ж ареалу значення 'на плечі (взяти дитину)' виражають прислівники, що постали шляхом адвербіалізації відповідних відмінково-числових форм іменника *к'ін'*. Так, за зразком прийменникових форм знахідного відмінка однини організовано структури *након'á* (Поворськ Квл., Сварицевичі Дб., Красносілля Вл., Великий Мідськ Кс.), *након'é* (Яревище Ст., Залісся Шц., Світязь Шц., Полапи Лбм., Нудиже Лбм.), *нако́н'а* (Залісся Шц., Грабове Шц.), пор.: *бра́ла сі́на собі́е́ нако́н'á дий шлá в л'éс* (Великий Мідськ Кс.). Із формою знахідного відмінка множини співвідноситься варіант *нако́ни* (Яревище Ст., Нудиже Лбм., Мельники Шц.), пор.: *ході́е́ до ма́ми нако́ни* (Яревище Ст.), а також засвідчений в одній говірці дериват *након'ék'і* (Черемошна Воля Лбм.), пор.: *вз'ала́ ма́ло́го нако́н'ék'і*.

Прислівники *накóс'ки*, *накóс'і*, *након'á*, їх варіанти та похідні здатні виражати також значення 'на плечах (носити дитину)', пор.: *поносі́ його́ накóс'ки* (Любитів Квл.); *йа ш тебе́ накóс'ки носі́ла* (Навіз Рж.). Основними ж засобами реалізації цієї семантики в говірках окресленого ареалу є структури з коренями *кос'-*, *кон'-*, що постали за зразком іменникових форм місцевого відмінка множини: *накóс'ках* (Пулемець Шц., Мизове Ст., Щедрогір Рт., Цир Лбш., Кухче Зр., Черче К-К. та ін.), *накос'ка́х* (Чевель Ст., Мостище К-К., Лісове Мн. та ін.), *накас'ко́х* (Велимче Рт.), *накóс'ах* (Ветли Лбш., Нобель Зр., Граддя Мн., Тур Рт. та ін.), *накóс'ох* (Доротище Квл., Запруддя К-К., Качин К-К., Троянівка Мн. та ін.), *нако́н'ах* (Яревище Ст., Нудиже Лбм. та ін.) і под., пор.: *нихóче сид'іти накóс'ох* (Качин К-К.). Вираз *на кóс'ках* у тому ж значенні в західнополіських говірках відомий із фіксації Г. Л. Аркушина [1, с. 246]. Лише в одній говірці засвідчено дериват, співвідносний з іменниковою формою місцевого однини: *након'у́* (Великий Мідськ Кс.), пор.: *поносі́ ма́ло́го нако́н'у́*.

В одній говірці (Пулемець Шц.) паралельно з лексемами *накóс'ки*, *накóс'ках* засвідчено прислівник *кóс'ки*, що виражає значення 'на плечі (взяти дитину)' і 'на

плечах (нести дитину)', пор.: *берé його кóс'ки; носéтиму тебе́ кóс'ки*. Структура *кóс'ки* – застигла давня форма орудного відмінка множини подібно до загальноновживаних лексем *вéрхи, рáчки, пішки, дібки* чи відомих у західнополіських говірках прислівників на зразок *перéки* 'через голову (перекинутися)', *ка́чки, ка́чечки* 'навпочіпки', *бо́чки, бо́чечки* 'перекочуючись із боку на бік (рухатися лежачи)', *коко́дурки* 'через голову (перекинутися)', *кра́дки, кра́д'ки* 'крадькома', *тру́шки* 'риссю (про біг коня)', *по́жбурки* 'кидькома' та ін.

За межами окресленого західнополіського ареалу прислівники *нак'óс'ки, накóс'и, након'á*, їх варіанти та похідні доступні нам лексикографічні джерела не фіксують.

Очевидно, у зв'язку з прислівниками *накóс'ки, накóс'и, након'á* та под. в одній говірці (Бірки Лбш.) постав прислівник *накавал'эрийу* 'на плечі (взяти дитину)' (пор.: *посади́єв малóго накавал'эрийу і пон'іс*), що є застиглою прийменниковою формою знахідного відмінка однини загальноновживаного іменника *кавалерія* 'кінне військо; кіннота' [25, с. 66].

Великий суцільний ареал у південно-західній частині західнополіського говору, а також у суміжних західноволинських говірках утворює прислівник *набарáна* (Забужжя Лбм., Рівне Лбм., Римачі Лбм., Черемошна Воля Лбм., Ружин Тр., Обенижі Тр., Туличів Тр., Нужель Квл., Старі Кошари Квл., Микуличі В-В., Суходоли В-В., Верба В-В., Петрово Ів., Павловичі Лк., Заячиці Лк., Топільно Рж., Звиняче Гр., Веселе Лц., Білосток Лц.), що реалізує значення 'на плечі (взяти дитину)', пор.: *бирé дете́ну набарáна* (Петрово Ів.); *вз'ев дочку́ набарáна і пон'іс* (Рівне Лбм.), рідше – 'на плечах (нести дитину)', пор.: *ту ти хло́пц'а набарáна нисла́?* (Звиняче Гр.); *ба́т'ко минé набарáна нусі́єв* (Заячиці Лк.). Значення 'на плечах (нести дитину)' в цих говірках в основному передає варіант *набарáнах*, пор.: *носéв малóго набарáнах* (Микуличі В-В.).

Поодинокими вкрапленнями лексеми *набарáна, набарáнах* фіксуються в інших говіркових групах Західного Полісся та в суміжних середньополіських говірках, часто як синоніми до інших лексем (Деревок Лбш., Черче К-К. – в обох говірках паралельно з *накóс'ки, накóс'ках*, Калинівка Мн. – паралельно з *накара́ба, накара́бах*, Мала Любаша Кс., Немовичі Ср.).

Значення 'на плечі (взяти дитину)' реалізують також спорадично фіксовані морфологічні варіанти прислівника *набарáна*, як-от: *набарана́* (Руда Красна Рв. – паралельно з *накара́ба*), пор.: *вз'ала́ дит'á набарана́*; *набарáни* (Любче Рж., Поляни Бр., Вітово Д-Ц.), пор.: *посади́ла малу́ набарáни* (Поляни Бр.); *набарáн* (Містковичі Пн.), пор.: *воз'мі́ його́ набарáн*; а також структури з деминутивними суфіксами *набарáнки* (Ставки Тр.), пор.: *вз'ала́ набарáнки*; *набарáнку* (Ситниця Мн. – паралельно з *накара́ба*), пор.: *с'ада́й до минé набарáнку*; *набарáнч'ики* (Обенижі Тр. – паралельно з *набарáна*), пор.: *с'ед' д'ідови́ набарáнч'ики*.

Ареал аналізованих утворень, за даними доступних нам лексикографічних джерел, охоплює ще й західноволинські говірки: *на барáна* 'на плечі' [11, с. 70], а також наддністрянський говір: *на барáнах* 'на плечах' [4, с. 348]; паралелі вияв-

лено й у говірках східної окраїни волинсько-подільського ареалу: *на баранá* ‘на плечі’ [14, с. 37]. Ця ж лексема відома з фіксації Є. Желехівського: *на барáна взяти* [10, с. 13]. Конструкції *wziąć kogo na barana* (= *na plecacy*) та *nosić kogo na barana* (= *na plecach*) добре відомі в польській мові [29, с. 96]. Поширення прислівника *набарáна* лише в західнополіських, волинських та наддністрянських говірках свідчить про те, що він зумовлений або, принаймні, підтримуваний польським впливом.

Лексему *набарáна* з огляду на наявність колишньої флексії *-a* можна кваліфікувати як застиглу прийменникову форму знахідного відмінка двоїни базового субстантива з основою *барáн-* ‘плечі’, співвідносного з загальновоживаним *барáн* ‘самець вівці’. У такому випадку варіант *набарáни* морфологічно оформлений за зразком іменникових із прийменником *на* форм знахідного відмінка множини, структури *набарáн, набаранá* – за зразком відповідних форм знахідного однини; варіант *набарáнах* співвідносний із формами місцевого відмінка множини.

Як словотвірні варіанти аналізованих структур із коренем *-баран-* розглядаємо фіксовані у двох говірках у південній частині західнополіського говору прислівники *набарáхи* (Любче Рж. – паралельно з *набарáни*), *набарáшки* (Ружин Тр. – паралельно з *набарáна*), що реалізують значення ‘на плечі (взяти дитину)’, пор.: *посадíла менé набарáхи; вз’алá дитíєнку набарáшки*, а також лексеми *набарáхах, набарáшках*, що виражають значення ‘на плечах (нести дитину)’, пор.: *так набарáхах йогó і носí* (Любче Рж.); *когó тáто набарáшках нисé^a?* (Ружин Тр.).

У невеликому компактному ареалі в південній частині західнополісько-середньополіського порубіжжя мікрополе прислівників зі значенням ‘на плечі (взяти дитину)’ маніфестують лексеми з коренем *-караб-*: *накарáби* (Грем’яче Квр., Ромашківка Квр., Руда Красна Рв.), *накарáбиⁱ* (Берестяне Квр.), *накарáба* (Ситниця Мн., Калинівка Мн., Красноволя Мн., Гораймівка Мн., Омельне Квр., Липне Квр., Домашів Квр., Журавичі Квр.), пор.: *посадí дит’á накарáби* (Руда Красна Рв.); *давáй йа йíгó з’му накарáба* (Липне Квр.). В одній із говірок цього ж ареалу вираз *на карáби* ‘посадити дитину на плечі і так її нести, притримуючи за ноги’ фіксує Г. Л. Аркушин [1, с. 211]. Прислівники *накарáби, накарáба* здатні також передавати значення ‘на плечах (нести дитину)’, пор.: *носíла дит’á накарáби* (Грем’яче Квр.); *зáра пунус’у тибé накарáба* (Липне Квр.).

Лексема *накарáби* морфологічно оформлена за зразком іменникових з прийменником *на* форм знахідного відмінка множини, у зв’язку з чим можлива реконструкція базового субстантива з основою **караб-*. Варіант *накарáба* з огляду на колишню флексію *-a* кваліфікуємо як застиглу прийменникову форму знахідного відмінка двоїни цього ж іменника. В окресленій говірковій групі засвідчено ще й варіант, морфологічно організований за зразком іменникових форм місцевого відмінка множини: *накарáбах* ‘на плечах (нести дитину)’, пор.: *йа тибé накарáбах вже ни пуднису́* (Липне Квр.).

Відсутність у доступних нам лексикографічних джерел відомостей про паралелі в інших українських говірках чи діалектах суміжних слов'янських мов дає підстави кваліфікувати структури *накара́би, накара́ба, накара́бах* як локалізми.

Для з'ясування етимології базового для цих дериватів субстантива з основою **караб-* важливе значення має факт фіксації в одній із говірок цієї групи (с. Липне Квр.) дієслів *кара́бкац:а, карабу́ниц:а* 'вилазити, вибиратися кудись, підніматися нагору, лізучи, чіпляючись за що-небудь', а також іменника *карабу́н'а* 'той, хто вилазить, вибирається кудись, піднімається нагору, лізучи, чіпляючись за що-небудь (переважно про дитину)', пор.: *куда́ ти кара́бкайіса сам на ту стірту; вже на п'іч ни ма́йу сіли карабу́ниц:а; куда́ с'а́йа малá карабу́н'а л'ізе?* Дієслово *карабкатиса* 'видряпуватися на щось' у цьому ж ареалі (у говірці с. Сильне Квр.) фіксоване Г. Л. Аркушиним [1, с. 211].

Дієслова з коренем *караб-*, засвідчені в українських говорах, пор.: *карабкати ся* 'дертися, видиратися нагору' [10, с. 335], *карабу́нитися* 'лізти, дертися нагору', *одкара́бковатися* 'відкараскуватися' [9, с. 381], гуцульське *кара́пкатися* 'вибиратися; дертися, дряпатися' [19, с. 76], відомі в білоруській мові, пор.: *карабкацца* 'падымацца, чапляючыся нагамі і рукамі за што-н.' [26, с. 278], активно вживані в російській мові, пор.: діал. *кара́баться* 'карабкатися', *кара́бать* 'царапать' [21, с. 63], вважаються східнослов'янськими афективними утвореннями, паралельними до рос. *царапать* 'дряпати' [9, с. 381].

З урахуванням значення залучених до аналізу дієслів гіпотетичну первісну семантику базового субстантива з основою **караб-* можна визначити як 'те, на що треба вилазити, вибиратися, чіпляючись за що-небудь'.

У невеликому ареалі підляських говірок, що є північно-західною окраїною українського західнополіського говору, зі значеннями 'на плечі (взяти дитину)' та рідше 'на плечах (нести дитину)' зафіксовано лексеми *тра* (Дубичі Церковні Д-Ц., Старий Корнин Д-Ц., Єльонка Д-Ц., Чохи Орлянські Д-Ц., Тофіловці Д-Ц., Мохнаті Гн.), *гра́ма* (Грабовець Д-Ц., Чохи Орлянські Д-Ц.), *награ́ма* (Єльонка Д-Ц.), *награ́м* (Тофіловці Д-Ц.), пор.: *л'о́кше билó сіна тра нест'і?* (Мохнаті Гн.), *менé гра́ма носіла* (Грабовець Д-Ц.), *дитій награ́м побра́л'і* (Тофіловці Д-Ц.), *сіна награ́ма бра́ла і шла* (Єльонка Д-Ц.).

Паралелі до підляських прислівників нами засвідчені у кількох волинських говірках, де зауважено лексеми *накра́м* (Чаруків Лц.), *накра́ма* (Городниця Мл.), *накрама́да* (Бокійма Мл.), що реалізують значення 'на плечі (взяти дитину)', пор.: *не" бе"рі́ дит'а́ нака́рам* (Чаруків Лц.); *с'іда́й ме"н'і нака́рама* (Городниця Мл.), а зрідка – також 'на плечах (нести дитину)', пор.: *понесла́ дит'а́ нака́рама* (Городниця Мл.). Варіанти *накра́мах* (Чаруків Лц., Городниця Мл.), *накрама́дах* (Бокійма Мл.), які вживані рідше, передають семантику 'на плечах (нести дитину)', пр.: *прин'іс малóго нака́рах* (Городниця Мл.); *і накарама́дах йа те"бе"нидалéко зане"су́* (Бокійма Мл.).

Засвідчені в південнобесарабських говірках субстантиви *кра́ма, кра́ми, краманáда, краманáди* 'плечі', що функціонують лише у виразах типу *взяти на*

крами (на краму), на краманáда і под., дослідники вважають результатом злиття прийменника *к* з іменником *ра́ма* (*ра́ми*, *раме́на*) ‘плечі’ [5, с. 128].

У такому випадку засвідчені в підляських говірках прислівники *тра́ма*, *трам*, *тра* вважаємо такими, що найточніше з-поміж інших зберігають початкову структуру як результати адвербіалізації й подальшого усічення базової сполуки прийменника *к* > *т* та якоїсь форми іменника з основою *рам-* ‘плечі’. Деетимологізація прислівників **крам* (**трам*), **кра́ма* (*тра́ма*) призвела до того, що на їх основі за аналогією до адвербіалізованих відмінкових форм іменників із прийменником *на* постали структури *накра́м*, *натра́м*, *накра́ма*, *натра́ма*, *накра́мах* та ін.

У двох невеликих компактних ареалах у північній частині волинськополіських говірок значення ‘на плечі (взяти дитину)’ виражають прислівники *нацу́ги* (Залюття Ст.), *нацу́г’і* (Кримно Ст., Смоляри Ст., Галина Воля Ст.), *надзу́г’і* (Кримно Ст.), *надз’у́г’і* (Нуйно К-К., Сошичне К-К.), пор.: *вилáз’ на цу́г’і – понесу́ надв’ірку* (Галина Воля Ст.); *бері́ дити́ну нацу́ги* (Залюття Ст.). Варіанти *нацу́гах* (Залюття Ст., Кримно Ст., Смоляри Ст., Галина Воля Ст.), *надзу́гах* (Кримно Ст.), *надз’у́гах* (Нуйно К-К., Сошичне К-К.) натомість реалізують значення ‘на плечах (нести дитину)’, пор.: *понесла́ дити́ну нацу́гах* (Залюття Ст.). В одній із говірок цього ж ареалу вираз *на цу́гах* ‘на плечах’ фіксує Г. Л. Аркушин [2, с. 243]. Паралелі в інших говірках доступні нам джерела не фіксують.

Семантично можливе зіставлення засвідчених прислівників з іменниками західнополіським *цуг* ‘тяга в плиті або грубці’ [2, с. 243], правобережнополіським *цуг* ‘спосіб запрягання і їзди в дві-три пари, що йдуть вервечкою’ [15, с. 209], західноволинськими *цуг* ‘тяга у димарі’, *цу́га* ‘пристрій у верстаті, який затримує зворотний рух навою’ [11, 253], гуцульськими *цуг* ‘протяг’, ‘візник, що возив дерево при лісорозробці взимку’ [7, 208], *цуг* ‘потяг’, ‘протяг’, *цу́га* ‘вездечка’, *цу́г’и* ‘багато візків у колоні’ [19, с. 216], бойківським *цуг* ‘відтулка’, ‘протяг’ [18, с. 358], буковинськими *цуг*, *цук* ‘поїзд’, ‘протяг’, ‘повітря’ [24, с. 631] та ін. Українські лексеми з коренем *-цуг-* (*-цуг-*), семантика яких, як бачимо, тісно пов’язана з дією ‘тягти’, за польським посередництвом запозичені з німецької мови: польське *sig* ‘дві або три пари коней однієї масті, що запряжені одна за одною’, ‘одна пара з трьох цугових’, ‘відстань, віддаленість’, ‘тривалий проміжок часу’, ‘протяг’ та ін. вважається германізмом і пов’язується з німецьким *Zug* [29, 353]. Відому в російській мові з початку XVIII ст. лексему *цуг* ‘упряжка из трех пар лошадей одинаковой масти’ М. Фасмер також кваліфікує як запозичення з німецької мови за польським посередництвом [27, с. 304].

Проаналізований матеріал дає можливість зробити узагальнення: західнополіські прислівники *нацу́ги*, *нацу́г’і* та *нацу́гах* – адвербіалізовані форми відповідно знахідного та місцевого відмінків множини базового субстантива з іншомовним коренем *цуг-*, значення якого можна відновити як ‘те, що тягне за собою кого-, що-небудь’. Кореневі морфеми варіантів *надзу́г’і*, *надз’у́г’і* та *надзу́гах*, *надз’у́гах* відбивають одзвінчення [*ц*] > [*дз*], очевидно, внаслідок регресивної дистантної асиміляції, а також гіперичне м’якшення африкати.

Невеличкий ареал, що охоплює дві суміжні говірки на сході Камінь-Каширського району Волинської області, формують прислівники *набабу́ши* ‘на плечі (взяти дитину)’ та *набабу́шах* ‘на плечах (нести дитину)’ (Гута Боровенська К-К. – паралельно з *нако́с’ки*, *нако́с’ках*, Оленине К-К.), пор.: пор.: *дай мн’і малу́ набабу́ши* (Гута Боровенська К-К.); *понос’іте його́ набабу́шах* (Оленине К-К.). Можливо, аналізовані лексеми пов’язані з виявленою у наддністрянських говірках лексемою *на бабо́* ‘(нести дитину) на спині з ногами під пахвами’ [4, с. 117].

Прислівники *набабу́ши*, *набабу́шах* – застиглий прийменникові форми відповідно знахідного та місцевого відмінків множини базового субстантива з основою **бабу́ш-* ‘плечі’, пор. засвідчені у суміжних говірках лексеми *бабу́ша*, *бабу́ші* ‘піжмурки’ [1, с. 6]). Реконструйоване **бабуш-* ‘плечі’ – результат поширення суфіксом *-уш-* основи *баб-*, яку можна зіставляти з *ба́ба* ‘стара жінка’ або з праслов’янським **bab-* ‘надуватися, розбухати, бути кулястим’ [8, с. 103].

У двох говірках на південний схід від ареалу *набабу́ши* значення ‘на плечі (взяти дитину)’ маніфестують прислівники *наба́ши* (Лишнівка Мн.), *наба́с’і* (Череваха Мн.), пор.: *посади́є хло́пця наба́ши*; *дава́й тебе́ наба́с’і воз’му́*. Можливо, ці структури відбивають характерні для дитячого мовлення модифікації первісного варіанта *набабу́ши*, збереженого в суміжних говірках.

У двох середньополіських говірках засвідчено прислівник *нако́пки* ‘на плечі (взяти дитину)’ та його варіант *нако́пках* ‘на плечах (нести дитину)’ (Жидче Пн., Велике Вербче Ср.), пор.: *возм’і дет’а нако́пки* (Велике Вербче Ср.). Наведені структури можуть зіставлятися з фіксованими у частині говірок Правобережного Полісся прислівниками *ко́пки*, *ко́бки* ‘верхи на коні (їхати підстрибуючи)’ [15, с. 207], дієсловами *ко́пкат’*, *ко́бкат’*, *ко́пкатис’а*, *ко́пкац’у’а* та под. ‘підстрибувати верхи на коні’ [15, с. 207], *ко́пкайе*, *ко́бкайе* ‘біжить підтюпцем (про коня)’ [15, с. 205], *ко́пкат’* ‘підкидувати дитину на коліні дорослого’ [16, с. 85] та ін. Відома з фіксації Б. Грінченка лексема *ко́пки* ‘верхи (про їзду на коні)’ [22, с. 282] визнана етимологічно неясною [9, с. 569], однак той факт, що у правобережнополіських говірках поруч із прислівниками *ко́пки*, *ко́бки* у тому ж значенні фіксується структура *го́пки* [15, с. 208], паралельно з дієсловами *ко́пкат’*, *ко́пкатис’а* і под. – їх варіанти *го́пати*, *го́пкатис’а*, *го́пкац’у’а* [15, с. 208] та ін., дає підстави припускати, що поліські деривати з основами *-коп-*, *-коб-*, *-гоп-* – паралельні відвігукові (звуконаслідувальні) утворення.

Лише однією західнополіською говіркою (Забужжя Лбм.) обмежено ареал лексеми *нацу́ця* ‘на плечі (взяти дитину)’, ‘на плечах (носити дитину)’, пор.: *посаде́ла нацу́ця*. З огляду на велику продуктивність у західнополіських говірках словотвірної моделі "прислівник зі значенням ‘на плечі’ < дитяча назва тварини" (пор.: *нако́с’ки*, *нако́с’і* < *к’ос’ка*, *ко́с’а* ‘кінь’; *набарáшки* < *барáшка* ‘баран’ і под.) дериват *нацу́ця* можна зіставляти з дитячими назвами собаки на зразок *цу́ц* [23, с. 438], *цю́ця* [23, с. 439], що вважаються відвігуковими утвореннями [27, с. 304]. Можливо, прислівник *нацу́ця* безпосередньо пов’язаний із якимось вигуком, що ним могли забавляти дитину, носячи її на

плечах і при цьому підкидаючи; пор. фіксований у закарпатській говірці вигук *цу-цу*, яким супроводжують підкидування дитини на коліні дорослого [20, с. 410]. На підтвердження гіпотези може свідчити середньополіська паралель: прислівник *нако́пки* ‘на плечі’ та дієслово *ко́пкат* ‘підкидувати дитину на коліні дорослого’ пов’язані з вигуком *коп*, паралельним до *гон*.

Прислівник *нака́рк* ‘на плечі (взяти дитину)’, засвідчений лише в одній волинській говірці (Білосток Лц.), пор.: *вза́в дит’а нака́рк і п’ішо́в*, постав шляхом адвербіалізації прийменникової форми знахідного відмінка однини іменника *карк*, що широко відомий в українській народній мові зі значенням ‘шия’, ‘потилиця’ [22, с. 222] і є запозиченням із польської мови, пор. польське *kark* ‘потилиця’ [29, с. 268].

Прислівники *напал’на́ни* ‘на плечі (взяти дитину)’, *напал’на́нах* ‘на плечах (нести дитину)’, виявлені лише в одній говірці на півночі волинськополіського ареалу (Щитинь Лбш.), пор.: *ходé до минé напал’на́ни*, кваліфікуємо як вузьколокальні утворення із затемненою мотивацією.

Компактний ареал, обмежений середньополіськими говірками Костопільського району Рівненської області (Комарівка Кс., Великий Мідськ Кс., Малий Стидинь Кс., Гута Кс., Печалівка Кс.), утворюють структури, що постали шляхом адвербіалізації прийменникових форм знахідного та місцевого відмінків загальноновживаного іменника *плечі*: *наплéчи* та *наплéчах*, пор.: *ті́йе бйéженци несл’і детéй наплéчах* (Комарівка Кс.). Засвідчені в одній говірці на межі з цим ареалом (Суськ Кс.) лексеми *наклéк’і* та *наклéках* (пор.: *ході́ до ба́би наклéк’і*), можливо, засвідчують видозміну в дитячому мовленні прислівників *наплéч’і* та *наплéчах*.

Зауважимо, що похідні від загальноновживаного *плечі* прислівники спорадично фіксовані й у деяких західнополіських говірках, щоправда, переважно як синоніми до інших лексем. Так, зі значенням ‘на плечах (нести дитину)’ зафіксовано застигли форми місцевого множини на зразок *наплéчох* (Мокрани Мл., Світязь Шц., Вілиця Шц., Здомишель Рт., Видраниця Рт., Седлище Лбш., Грудки К-К., Старі Кошари Квл., Поворськ Квл., Карасин Мн.), *наплéчух* (Залухів Рт., Стеблі Квл.), пор.: *наплéчох мн’і тебé ва́жно носі́ти* (Видраниця Рт.). Сегмент *-ох (-ух)* – застигла флексія місцевого множини, перенесена з відповідних форм давніх *-*й-*основ. У двох говірках (Невір Лбш., Ставки Тр.) простежено похідні з демінутивним суфіксом *-к-* у структурі: *напл’ічка* ‘на плечі (взяти дитину)’, *напл’ічках* ‘на плечах (нести дитину)’, пор.: *поносé його́ напл’ічках* (Невір Лбш.).

Принагідно зазначимо, що в західнополіських говірках активно фіксовані й формальні паралелі до прислівника *на корко́ш’і* (*на торто́ш’і*) ‘на плечі’, вживаного, зокрема, у буковинському [24, с. 224], бойківському [17, с. 378], наддністрянському [28, с. 101] говорах, однак західнополіські деривати від праслов’янського субстантива **kьrkošь* ‘щось криве, зігнуте’ типу *нако́ркоши* (Невель Пн.), *нако́ркошки* (Залісся Рт., Жиричі Рт.), *нако́ркушки* (Тур Рт., Кортеліси Рт., Самари Рт., Залухів Рт., Щедрогір Рт., Річиця Рт., Якуші Рт.; Дивин Кб.; Мокрани Мл.; Щитинь Лбш., Ветли Лбш.; Лишнівка Мн.; Залюття Ст., Смоляри Ст., Кримно Ст.,

Дубечно Ст. та ін.) тощо маніфестують відмінне значення – ‘навпочіпки’, пор.: *ни с'адай накóркоши* (Невель Пн.); *прис'éd'áво накóркушки* (Тур Рт.).

Висновок. Як бачимо, у межах лексико-семантичної групи ‘на плечі (взяти дитину)’, ‘на плечах (нести дитину)’ в західнополіських та суміжних говірках простежено велику варіативність діалектних форм, неоднорідних за морфологічним складом, походженням, ареалом.

Більшість зафіксованих дериватів – застигли прийменникові форми знахідного відмінка множини або двоїни та місцевого множини субстантивів із коренями *-кос'*- та *-барán-* ‘плечі’, співвідносних із фаунономенами *кóс'ка*, *кóс'а* ‘кінь (у дитячому мовленні)’ та *барán*. Просторова поведінка цих лексем засвідчує виразне протиставлення говірок, з одного боку, північної, північно-східної, а великою мірою і центральної частин західнополіського говору, де фіксовано прислівники з коренем *-кос'*-, та, з іншого боку, південно-західної частини західнополіського ареалу і суміжних західноволинських говірок, де засвідчено структури з коренем *-барán-*.

Невеликі компактні ареали утворюють відповідні адвербіалізовані форми іменників із коренями *-кара́б-*, *-цуг-*, *-рам-* ‘плечі’. Прислівники, що постали на базі відмінкових форм іменника *плече*, спорадично фіксовані в різних говіркових групах західнополіського ареалу як синоніми до інших дериватів, але в невеликому масиві середньополіських говірок вони є єдиним засобом реалізації окресленої семантики. Решта лексем представлені одиничними фіксаціями.

Чимало проаналізованих прислівників за межами досліджуваного ареалу не фіксуються. Лексеми *набарána*, *нацуги*, *накарк*, окрім іншого, свідчать про вплив польської мови на формування адвербіальної лексики західнополіських та західноволинських говірок.

Умовні скорочення назв районів та гмін:

Волинська область: В-В. – Володимир-Волинський, Гр. – Горохівський, Ів. – Іванічівський, Квл. – Ковельський, Квр. – Ківерцівський, К-К. – Камінь-Каширський, Лбм. – Любомльський, Лбш. – Любешівський, Лк. – Локачинський, Лц. – Луцький, Мн. – Маневицький, Рж. – Рожищенський, Рт. – Ратнівський, Ст. – Старовижівський, Тр. – Турійський, Шц. – Шацький;

Рівненська область: Бр. – Березнівський, Вл. – Володимирецький, Дб. – Дубровицький, Зр. – Зарічненський, Кс. – Костопопільський, Мл. – Млинівський, Рв. – Рівненський, Ср. – Сарненський.

Брестська область (Білорусь): Кб. – Кобринський, Мл. – Малоритський, Пн. – Пінський;

Підляське воєводство, повіт Гайнівка (Польща): Д-Ц. – гміна Дубичі Церковні, Гн. – гміна Гайнівка.

Література

1. Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : у двох томах / Г. Л. Аркушин. – Т. 1. – Луцьк : Вежа, 2000. – XXIV + 354 с.

2. Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : у двох томах / Г. Л. Аркушин. – Т. 2. – Луцьк : Вежа, 2000. – 458 с.
3. Брошняк (Пискач) О. Д. Прислівники в українських говорах Закарпаття : автореф. дис. на здобуття наук. степеня канд. філол. наук : 10.02.01 / О. Д. Пискач / Ужгородський національний університет. – Ужгород, 1996. – 23 с.
4. Горбач О. Зібрані статті / О. Горбач. – Т. V. Діалектологія. – Мюнхен : Український вільний університет, 1993. – 660 с.
5. Гриценко П. Ю. Моделювання системи діалектної лексики / П. Ю. Гриценко. – К. : Наук. думка, 1984. – 226 с.
6. Громик Ю. В. Прислівники відзайменникового походження у західнополіських говірках української мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 / Ю. В. Громик / Інститут мовознавства ім. О. Потебні НАН України. – Київ, 1999. – 21 с.
7. Гуцульські говірки : короткий словник / відп. ред. Я. В. Закревська. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. – 232 с.
8. Етимологічний словник української мови : у семи томах / за ред. О. С. Мельничука. – Т. 1. – К. : Наук. думка, 1982. – 631 с.
9. Етимологічний словник української мови : у семи томах / за ред. О. С. Мельничука. – Т. 2. – К. : Наук. думка, 1985. – 570 с.
10. Желеховский С. Малоруско-німецкий словарь / С. Желеховский. – Т. 1. – Л., 1886. – 608 с.
11. Корзонюк М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок / М. М. Корзонюк // Українська діалектна лексика : зб. наук. пр. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 62–267.
12. Куриленко В. М. Атлас лексики тваринництва у поліських діалектах / В. М. Куриленко. – Глухів : РВВ ГДПУ, 2004. – 260 с.
13. Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 259 с.
14. Лисенко П. С. Важливі особливості морфологічної системи говірок Ставищанського району на Київщині / П. С. Лисенко // Діалектологічний бюлетень / за ред. В. С. Ільїна. – Вип. 6. – К. : Вид-во АН УРСР, 1956. – С. 30–45.
15. Никончук М. В. Транспортна лексика Правобережного Полісся в системі східнослов'янських мов / М. В. Никончук, О. М. Никончук. – К. : Наук. думка, 1990. – 290 с.
16. Никончук Н. В. Из лексики полесского села Листвин / Н. В. Никончук // Лексика Полесья : матеріали для полесского диалектного словаря. – М. : Наука, 1968. – С. 79–92.
17. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич. – Ч. 1. – К. : Наук. думка, 1984. – 497 с.
18. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич. – Ч. 2. – К. : Наук. думка, 1984. – 516 с.
19. Піпаш Ю. О. Матеріали до словника гуцульських говірок : Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області / Ю. О. Піпаш, Б. К. Галас. – Ужгород : Ужгородський нац. ун-т, 2005. – 266 с.
20. Сабадош І. В. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району

/ І. В. Сабадощ. – Ужгород : Ліра, 2008. – 478 с.

21. Словарь русских народных говоров / гл. ред. Ф. П. Филин. – Вып. 13. – Л. : Наука, 1977. – 358 с.

22. Словарь української мови : в чотирьох томах / упор. Б. Грінченко. – Т. 2. – К. : Наук. думка, 1996. – 588 с.

23. Словарь української мови : в чотирьох томах / упор. Б. Грінченко. – Т. 4. – К. : Наук. думка, 1997. – 616 с.

24. Словник буковинських говірок / за заг. ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.

25. Словник української мови / за заг. ред. І. К. Білодіда. – Т. IV / ред. А. А. Бурячок, П. П. Доценко. – К. : Наук. думка, 1973. – 839 с.

26. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко. – Мн. : БелЭн, 1999. – 784 с.

27. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в четырех томах / М. Фасмер. – Т. 4. – М. : Прогресс, 1987. – 864 с.

28. Шило Г. Наддністрянський регіональний словник / Г. Шило. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Нан України, 2008. – 288 с.

29. Słownik języka polskiego / pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego i W. Niedźwiedzkiego. – Zesz. 1. – Warszawa, 1898. – 968 s.